

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 29 • Sayı | Issue 1 • Haziran | June 2026

Eski Babil’de Krallığın Dinî Meşruiyeti: Hammurabi Döneminde Din ve Siyasal Otorite*

Religious Legitimacy of Kingship in Old Babylon: Religion and Political Authority during Hammurabi’s Reign

Büşra ŞİMŞEK

Uzman, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya-Türkiye
Expert, Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Konya, Türkiye.
bsrasmseek@gmail.com
<https://ror.org/013s3zh21>
<https://orcid.org/0009-0005-8497-7904>

Muammer ULUTÜRK

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Konya-Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Department of History, Faculty of Social and Human Sciences, Necmettin Erbakan University, Konya, Türkiye
m.uuluturk@gmail.com
<https://ror.org/013s3zh21>
<https://orcid.org/0000-0002-0255-0220>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:21/01/2026 • Kabul Tarihi | Accepted:18/06/2026 •Yayın Tarihi | Published:30/06/2026

Atıf | Cite As

Şimşek, Büşra-Ulutürk, Muammer. “Eski Babil’de Krallığın Dinî Meşruiyeti: Hammurabi Döneminde Din ve Siyasal Otorite”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 29/1 (Haziran 2026), 113-128. <https://doi.org/10.58852/dicd.1868873>

Author Contributions: %60-%40

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: %60-%40

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zekâ Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

* Bu çalışma 2025 yılında Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK danışmanlığında Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı’nda yapılan “Eski Babil Dini” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.
This study is derived from a master's thesis entitled "Ancient Babylonian Religion," completed in 2025 at Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Department of History, under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Muammer ULUTÜRK.

Eski Babil’de Krallığın Dinî Meşruiyeti: Hammurabi Döneminde Din ve Siyasal Otorite

Öz

Bu makale, Eski Babil’de kraliyet otoritesinin dinî meşruiyetinin hangi araçlar ve kurumsal mekanizmalar aracılığıyla inşa edildiğini çözümlemektedir. Çalışma, özellikle Hammurabi döneminde krallığın ilahi iradeye dayandırılarak sistemli biçimde kurumsallaştırıldığını göstermeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda kraliyet ideolojisi, hukuk düzeni, tapınak yapıları ve ritüel pratikler ele alınmış, siyasal iktidarın dinî söylem üzerinden nasıl üretildiği analiz edilmiştir. Çalışmada, özellikle Hammurabi Yasaları ile Eski Babil dönemine ait yazılı verilerden hareket edilmiş, bunlar modern araştırmaların ortaya koyduğu kuramsal ve tarihsel tartışmalar ışığında ele alınmıştır. Bulgular, Marduk’un Babil panteonunda merkezi konuma yükselişinin siyasal merkezileşme süreciyle doğrudan ilişkili olduğunu ve bu dönüşümün ilahi otorite söylemiyle ideolojik olarak meşrulaştırıldığını ortaya koymaktadır. Tapınakların idarî ve ekonomik işlevleri ile Akitu Festivali gibi kamusal ritüellerin, kralın ilahi onayını sürekli olarak yeniden ürettiği tespit edilmiştir. Çalışma, din, hukuk ve siyaset arasındaki yapısal bütünleşmeyi Dinler Tarihi perspektifinden tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Dinî Meşruiyet, Eski Babil, Kraliyet Otoritesi, Hammurabi Dönemi.

Religious Legitimacy of Kingship in Old Babylon: Religion and Political Authority during Hammurabi’s Reign

Abstract

This article examines the religious legitimation of royal authority in Old Babylon and analyses the institutional and ideological mechanisms through which the religious legitimacy of kingship was constructed. The study aims to demonstrate that, particularly during the reign of Hammurabi, royal authority was systematically institutionalized by grounding it in divine will. In this context, royal ideology, the legal system, temple structures, and ritual practices are examined in order to analyse how political power was produced and maintained through religious discourse. The study draws primarily on the Code of Hammurabi and written sources belonging to the Old Babylonian period and interprets them in light of modern historical and theoretical scholarship. The findings indicate that the rise of Marduk to a central position within the Babylonian pantheon was directly connected to political centralization and ideologically legitimized through the discourse of divine authority. It was further determined that the administrative and economic functions of temples, together with public rituals such as the Akitu Festival, continuously reproduced the king’s divine legitimacy. The article discusses the structural integration of religion, law, and politics from the perspective of the History of Religions.

Keywords: History of Religions, Religious Legitimacy, Ancient Babylon, Royal Authority, Hammurabi Period.

Giriş

Eski Mezopotamya’da modern anlamda bir din kategorisinin bulunmadığı yaygın bir kabuldür. Din kelimesinin evrensel bir tanımının yapılamaması, kavramın tarihsel ve toplumsal bağlama göre değişen bir inşa sürecine sahip olmasından kaynaklanır.¹ Nicole Brisch’in vurguladığı gibi, Mezopotamya’da din kavramına karşılık gelen tekil tanımsal bir sözcüğün bulunmayışı, inanç sisteminin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapının ayrılmaz bir bileşeni olarak işlediğini göstermektedir. Bu nedenle Eski Babil toplumunda din, günümüz anlamıyla inanç merkezli bir alan değil kraliyet ideolojisi, toplumsal düzen ve kozmik dengeyle iç içe geçmiş bütüncül bir yapıdır.²

Mevcut arkeolojik ve filolojik kaynaklar Eski Mezopotamya’nın çoktanrılı yapısını açık biçimde ortaya koymaktadır. Sümercedeki dingir işareti tanrısallığı belirten temel sembol hâline gelmiş, Akadca’da ilum, iltum ve išturu terimleri tanrı-tanrıça kavramlarını ifade etmiştir.³ Bu dil göstergeleri, tanrıların hem kozmik düzeni hem de siyasal düzeni belirleyen etkin güçler olarak kabul edildiğini ortaya koyar. Bununla birlikte Mezopotamya dinini yalnızca Sami veya yalnızca Sümer kaynaklı bir yapı olarak görmek indirgemeci bir yaklaşımdır. Çünkü bölgede çok daha eski dönemlere uzanan kültürel katmanlar, Sümer ve Sami geleneklerinin iç içe geçerek Eski Babil döneminde sentez oluşturduğunu göstermektedir. Babil şehrine ait dinî metinlerin önemli bir bölümünün MÖ 7. yüzyıla tarihlenmesi, Babil’e özgü yazılı geleneğin erken Sümer kaynaklarıyla kıyaslandığında görece geç geliştiğini ortaya koymaktadır.⁴

Eski Babil dinî deneyimi, tanrıların çoklu varoluş biçimleri üzerinden şekillenmiştir. Tanrılar hem kozmik düzenin aktörleri hem de yerel kült merkezlerinde somutlaşan figürler olarak düşünülmüştür. Bu bağlamda tanrıların insan üzerindeki etkisi, Antik Yakın Doğu arkeolojisi ve tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen Daniel T. Potts’un ‘*me-lam*’ kavramı çerçevesinde açıkladığı üzere, aynı anda hem hayranlık hem de korku uyandıran ‘numinos’ bir deneyim olarak algılanmıştır.⁵ Kentleşme, siyasi merkezileşme ve toplumsal hiyerarşinin gelişmesiyle birlikte tanrı anlayışı da dönüşmüş, tanrılar yalnızca doğa güçleri değil aynı zamanda siyasal hiyerarşinin ilahi muadilleri hâline gelmiştir.⁶ Bu dönüşüm panteon yapısına da yansımıştır. Büyük tanrıların çevresinde hiyerarşik biçimde konumlanan ikincil ve üçüncül tanrılar, tıpkı krallık düzeninde olduğu gibi dikey bir otorite ilişkisi oluşturmuştur.⁷ Anunnaki ve İgigi gibi tanrı toplulukları arasındaki iş bölümü, tanrısız alanın da toplumsal yapı gibi

¹ Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (London: Johns Hopkins University Press, 1993).

² Nicole Brisch, “Ancient Mesopotamian Religion”, *A Companion to the Ancient Near East* (John Wiley & Sons, Inc., 2020), 321-337.

³ Brisch, “Ancient Mesopotamian Religion”, 324.

⁴ Leonar William King, *Babil Mitolojisi (Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları)*, çev. İnönü Korkmaz (İstanbul: Maya Kitap Yayınevi, 2023), 13.

⁵ Daniel Thomas. Potts, *Mesopotamian Civilization : The Material Foundations* (London: Athlone Press, 1997), 185.

⁶ Uri Gabbay, “Ancient Mesopotamian Gods: Mythology, Cult, and Scripture”, *Ancient West Asian Civilization*, ed. Akira Tsuneki vd. (Singapore: Springer Singapore, 2017), 167; Jane R. McIntosh, *The Ancient Mesopotamia New Perspectives* (Oxford, England, 2005), 199-200.

⁷ William F. McCants, *Kültür Mitleri "Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, çev. Merve Tabur (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 25-26.

tabakalaşmış olduğunu gösterir.⁸ MÖ 1. binyılda Marduk’un baştanrı konumuna yükselmesi ise bu hiyerarşinin siyasal anlamda yeniden yapılandırıldığının açık bir göstergesidir.⁹

Eski Babil’de din, teolojik bir sistem olduğu kadar toplumun hukukî, ekonomik ve siyasal örgütlenmesini belirleyen bir çerçeve sunmuştur. Dualar, büyü ritüelleri, kehanet uygulamaları ve rahiplik kurumu hem dinsel hem idarî bir otorite hâline gelmiştir.¹⁰ Tanrıların hoşnutluğunun toplumsal refah, hoşnutsuzluğunun ise kıtlık ve felaket getireceği inancı, toplumsal davranış biçimlerini ve yönetim stratejilerini doğrudan etkilemiştir.¹¹

Eski Mezopotamya dininin siyasal iktidarla ilişkisi üzerine geniş bir literatür olmakla birlikte, Eski Babil’de din-kraliyet otoritesi-toplumsal düzen üçlüsünün sistematik ve bütüncül bir çerçevede ele alındığı çalışmalar sınırlıdır. Mevcut araştırmalar genellikle mitolojik metinlerin teolojik yönlerine¹², tapınak ekonomisinin kurumsal yapısına¹³, Hammurabi Yasaları’nın hukuki içeriğine¹⁴, odaklanmakta olup dinin toplumsal disiplin, hukuki düzen ve siyasal meşruiyet üzerindeki birbiriyle bağlantılı etkisini tek çerçevede kapsamlı biçimde inceleyen çalışmalar oldukça azdır. Bu nedenle makale bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, Eski Babil örneği üzerinden dinin siyasal iktidar ve toplumsal düzenle kurduğu ilişkiyi Dinler Tarihi disiplininin nitelendirici yaklaşımı çerçevesinde ele alarak, dinî meşruiyetin antik dünyada nasıl üretildiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, Eski Babil bağlamında din, hukuk ve siyaset arasındaki ilişkiye değinilmekte özellikle Hammurabi Yasaları üzerinden ilahi otoritenin toplumsal disiplinle ilişkisi tartışılmaktadır. Ayrıca tapınak kurumlarının, rahip sınıfının ve ritüel pratiklerin kraliyet otoritesini nasıl kurumsallaştırdığı ortaya konulmakta, Marduk kültünün yükselişi Babil’deki siyasal yeniden yapılanma süreci bağlamında değerlendirilmektedir. Bu yönüyle makale, Eski Babil araştırmalarında çoğunlukla birbirinden bağımsız biçimde ele alınan din, hukuk ve siyaset alanlarını tek bir analitik çerçevede bir araya getirerek literatürdeki parçalı yaklaşımlara karşı bütünleştirici bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda Hammurabi Yasaları, kraliyet yazıtları, mitolojik metinler ve ritüel tabletler birincil kaynaklar olarak ele alınmış, söz konusu veriler modern literatürdeki değerlendirmelerle karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Dinî kavramların toplumsal ve siyasal yapılar üzerindeki etkisi ise kavramsal çözümleme yöntemiyle yorumlanmıştır. Bu metodolojik yaklaşım, çalışmanın yalnızca betimleyici bir tarih anlatısı sunmasını değil, aynı zamanda dinî pratiklerin siyasal otoritenin üretimindeki rolünü açıklayan teorik bir çerçeve geliştirmesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Eski Babil’de din, kraliyet otoritesi ve toplumsal düzen arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemek, yalnızca Eski

⁸ Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, çev. Levent Yılmaz (Dost Kitabevi, 2000), 2/763;1054--1056; Samuel Noah Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 168.

⁹ Jean Bottero - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 67-68; Mehmet Emin Güler, *Mezopotamya Dininde Rahiplik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 76-77.

¹⁰ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 49-54; Joan Oates, *Babil* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 186.

¹¹ Karen Rhea Nemet-Nejat, “Religion of the Common People in Mesopotamia”, *Religion Compass* 1/2 (2007), 252.

¹² Jean Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, çev. Mehmet Emin Özcan - Ayten Er (Ankara: Dost Kitabevi, 2012); Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*.

¹³ Michael Jursa, *Babil’de Tarih, Toplum, Kültür*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold (Cağaloğlu-İstanbul: Alfa, 2017); Michael Kozuh, “Temple, Economy, and Religion in First Millennium Babylonia”, *Religion Compass* 2/6 (2008), 929-948.

¹⁴ Van de Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, ed. Levent Cinemre, çev. Bülent O. Doğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014); Avram Galanti, *Üç Sâmi Kanun Koyucu (Hammurabi, Musa, Muhammed) Tarihi, Hukuki ve İctimai İnceleme*, çev. Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Anka Yayınları, 2002).

Mezopotamya tarihinin değil, antik dünyada siyasal meşruiyetin nasıl inşa edildiğinin anlaşılması bakımından da önem taşımaktadır. Makalenin ilerleyen bölümleri, ilahi temsil anlayışı, tapınak kurumları, ritüel pratikler ve Hammurabi Yasaları üzerinden bu yapıyı ayrıntılı biçimde ele almaktadır.

Bu çalışma, Eski Babil’de din ile siyasal otorite arasındaki ilişkiyi tarihsel ve analitik bir perspektiften ele alırken, antik toplumların dinî dünyasını modern seküler paradigmalara indirgeme eğiliminden kaçınmayı amaçlamaktadır. Özellikle bazı Batı merkezli yaklaşımlarda dinin bütünüyle siyasal iktidarın meşruiyet aracı ya da toplumsal kontrol mekanizması şeklinde yorumlanması, antik insanın kutsal anlayışını açıklamada yetersiz kalabilmektedir. Bu sebeple çalışmada Hammurabi dönemindeki dinî meşruiyet anlayışı, pragmatik siyasal çıkarların ötesinde, dönemin kozmolojik ve kutsal gerçeklik tasavvuru çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mezopotamya krallarının kendilerini tanrısal düzenin yeryüzündeki temsilcileri olarak konumlandırmaları, ideolojik bir söylem olmanın yanında, içtenlikle benimsenmiş bir dinî dünya görüşünün yansıması olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışma, antik Yakın Doğu toplumlarının dinî tecrübelerini yalnızca siyasal ve toplumsal işlevler üzerinden açıklayan indirgemeci yaklaşımlardan uzak durmayı hedeflemektedir.

1. Kralların İlahi Temsil Anlayışı

Eski Babil’de krallar hem siyasi ve askeri güç sahibi yöneticiler hem de tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak algılanmaktaydı. Bu temsil modeli, kraliyet otoritesini salt seküler bir iktidar olmaktan çıkararak, onu ilahi düzene bağlayan bir meşruiyet çerçevesi içinde konumlandırmıştır. Kralların yetki alanı böylece hem dünyevi idarenin yöneticisi hem de tanrısal düzenin koruyucusu olarak iki yönlü bir yapı kazanmıştır. Bu anlayışın en güçlü örneklerinden biri Hammurabi’de somutlaşmıştır. Hammurabi Kanunları, yalnızca toplumsal düzeni sağlamak amacıyla hazırlanmış bir hukuk metni değil, ahlaki normları, dinî görevleri, kozmik düzeni ve tanrının iradesini içeren bütüncül bir meşruiyet söylemidir.¹⁵

Babil İmparatorluğu’nun en etkin hükümdarı olarak değerlendirilen Hammurabi’nin siyasi stratejisi, askeri genişlemeyi dinî birliktelikle desteklemeye dayanıyordu. Bu stratejinin temelinde Marduk’un imparatorluğun baştanrısı olarak yüceltilmesi yer almıştır. Bu durum, Babil krallığının siyasal ideolojisinin, tanrısal seçilmişlik söylemiyle nasıl güçlendirildiğini göstermektedir. Dönemin rahipleri, Sümer mitlerini yeniden düzenleyerek Marduk merkezli bir teolojik yapı oluşturmuş, bu anlatılar sözlü gelenek ve ritüel pratiği yoluyla topluma yayılmıştır. Sürecin sonunda Marduk’un üstün konumu teolojik ve siyasal bir gerçeklik hâline gelmiş, Hammurabi’nin otoritesi bu ilahi çerçeve içinde yeniden tanımlanmıştır.¹⁶

Marduk’un yükselen otoritesi, Hammurabi’nin varisi Samsu-iluna döneminde kurumsal bir dönüşüme ulaşmıştır. Samsu-iluna’nın iktidara geçişinden kısa süre sonra Nippur’un koruyucu tanrısı Bel’in egemenlik yetkisinin Marduk’a devredildiği ilan edilmiş, böylece Nippur’un kutsal kent niteliği ve yüksek rahiplik yetkisi Babil’e taşınmıştır. Okay Pekşen’e göre bu uygulamanın temel amacı, Babil kentini hem siyasi hem de dinî otoritenin merkezi hâline getirerek hanedanın meşruiyetini kalıcı hale getirmektir.¹⁷ Böylece Tanrı’yla devlet arasındaki sınırlar bilinçli biçimde ortadan kaldırılmış, Tanrı’ya yönelen saygısızlık devlete, devlete yönelen itaatsizlik tanrıya karşı işlenmiş bir suç olarak

¹⁵ Vladimir Nikolaevich Diakov - Sergei Ivanovich Kovalev, *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 1.Cilt/109-110.

¹⁶ Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*, 95.

¹⁷ Okay Pekşen, “Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2017), 105.

değerlendirilmiştir.¹⁸ Öyle ki bu iç içe geçiş, siyasal otoritenin dinsel normlarla bütünleştirilerek ideolojik bir araç hâline getirildiğini açıkça göstermektedir. Bu bağlamda Hammurabi örneği, Mezopotamya’daki krallıkların siyasal ve dinî meşruiyet modellerinin anlaşılması bakımından merkezi bir konuma sahiptir. İkinci binyılda ortaya çıkan iki temel yönetim modeli bu ilişkiyi netleştirmektedir: İlk modelde tanrı doğrudan iktidarın sahibi olarak kabul edilir ve kral onun yalnızca temsilcisidir. Bu teokratik bir çerçeve oluşturur. İkinci modelde ise krallar tanrılar tarafından seçilme olmakla birlikte hanedan meşruiyeti de önem taşır. Bu durum ilahi kökenli monarşik yönetim biçimini ortaya çıkarır.¹⁹ Her iki model de Eski Yakındoğu’da kralların nasıl belirlendiğini, sahip oldukları semboller ve üstlendikleri görevleri tanrısal düzenle ilişkilendiren bir anlayışı yansıtmaktadır.

Marduk’un panteonun merkezine yerleşmesiyle birlikte Babil kenti diğer kentlere kıyasla daha güçlü bir kutsal otorite kazanmış, hem tanrının ikametgâhı hem de kralın resmi konutu olarak siyasal-dinî birleşmenin sembolüne dönüşmüştür,²⁰ Kralın konumu, Tanrı tarafından yetkilendirilen bir aracı figür olmaktan öte, ilahi düzenin yeryüzündeki yürütücüsü olarak değerlendirilmiştir.

Kralların iktidara gelişleri ve onlara özgü simgeler bu nedenle hem siyasal semboller, hem de tanrısal onay taşıyan göstergeler olarak kabul edilmiştir. Kralın büyük oğul olması tercih edilse de bu kural katı değildir. Mesela Yeni Asur İmparatorluğu’nda küçük yaştaki prenslerin kehanetlerle desteklenerek tahta çıkarıldığı bilinmektedir. Babil bağlamında ise Şamaş’ın krala verdiği ip ve ölçme çubuğu, adaletin gözetimi ve normların korunması görevini sembolize etmekte, taht, asa, gürz ve taç gibi unsurlar kralın üstün konumunu güçlendirmektedir. Adalet, bilgelik, sağduyu, dindarlık gibi evrensel değerler, kralın temel görev ve erdemleri olarak tanımlanmış, tapınakların korunması ve tanrıların hoşnutluğunun sağlanması krallığın refahı ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede Hammurabi, “adil kral” anlayışıyla yüceltilmiş ve kraliyet metinlerinde ideal hükümdar modelinin temsilcisi olarak sunulmuştur.²¹

Hammurabi Yasaları’nda kral, hukukun üstünlüğünü gözeten, toplumsal dengeyi sağlayan ve zayıfı güçlüye karşı koruyan bir figür olarak betimlenir. Amelie Kuhrt’un aktardığı metin, kralın tanrısal onayla yetkilendirilmiş adalet dağıtıcısı rolünü açıkça ortaya koymaktadır:

“Gökte ve yerde Marduk’un dileğine erişmiş, efendisi Marduk’un kalbini kazanmış ve sonsuza dek halkının refahını sağlamış, ülkenin adalete kavuşmasına yardım etmiştir...”²²

Bu tür metinlerde amaç yalnızca kralın erdemlerini yüceltmek değil, aynı zamanda toplumda ilahi iradenin koruyucusu olan bir otorite figürü oluşturmaktır.

Kraliyet meşruiyetini pekiştiren önemli uygulamalardan biri de “vekil kral” ritüelidir. Bu uygulama, yönetimin doğrudan tanrısal iradeye dayandığına yönelik güçlü bir sembolik göstergedir. Başlangıçta dinî ve siyasal bir kurumsallaşmaya işaret eden bu uygulama, daha sonra sembolik bir arınma ve kötülüğü uzaklaştırma törenine dönüşmüştür. Vekilin ölümle cezalandırılması, toplum düzeninin korunması bağlamında kurbanın ölümüne benzeyen ritüel bir meşruiyet çerçevesine sahiptir.²³

¹⁸ Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, 55.

¹⁹ Umberto Eco, *Antik Yakın Doğu*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa, 2018), 145.

²⁰ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu I Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 1.Cilt/496-497.

²¹ Pierre. Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, ed. Berna Kılıçer, çev. Levent Başaran (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2015), 158-159.

²² Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu I Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, 1.Cilt/146.

²³ Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 177-178.

Toplumsal düzenin korunmasında kehanetler ve ilahi mesajlar merkezi bir rol oynamıştır. Karaciğer kehanetleri tanrıların iradesinin okunmasını sağlayan başlıca araçlardan biri olarak görülmüş, Mari’de bulunan karaciğer biçimli kil tabletlerin eğitim amaçlı kullanıldığı düşünülmüştür. Doğa olayları, sıra dışı doğumlar, hayvan davranışları ve gezegen hareketleri de tanrısal mesajlar olarak kaydedilmiştir.²⁴ Böylece yönetim, tanrıların iradesini yorumlamakla yükümlü bir kurum hâline gelmiştir. Bu ilahi yönetim anlayışı yalnızca siyasal düzeni değil bireysel davranış biçimlerini de şekillendirmiştir. Eski Mezopotamya ahlâk anlayışı, tanrıların iradesine uygun davranışın sürdürülmesi ve toplumsal düzenin (maşhanu) korunması üzerine kuruludur. Kehanet metinlerinde yer alan “bir adam sokakta başı eğik yürürse, uzun ömürlü olur” gibi ifadeler, tevazu ve ölçülülüğün tanrılar tarafından olumlu karşılandığını göstermektedir. Buna karşılık mitolojik anlatılarda tanrıların çelişkili ve öngörülemez davranışları, Eski Mezopotamya etik sisteminin iyi-kötü ikiliğine değil, tanrısal iradenin değişken doğasına dayandığını ortaya koymaktadır.²⁵

2. Eski Babil Döneminde İdari İşlemler ve Yargı Sistemi

Eski Babil Dönemi’ndeki idari uygulamalar ve yönetim yapısı, özellikle Mari ve Sippar’da ele geçen belgeler ile Hammurabi’ye ait mektuplar aracılığıyla takip edilebilmektedir. Bu kaynaklar, kralın yalnızca sembolik bir figür olmadığını, aynı zamanda idari kararlar, adalet mekanizması ve yerel yönetim üzerinde geniş bir otoriteye sahip olduğunu göstermektedir. Hammurabi döneminde kral, siyasi ve idari konuların nihai karar mercii olduğu kadar, adaletin tesisinde de en üst yetkili konumundadır. Mektupların önemli bir bölümünün yargı meselelerine ilişkin olması, kralın hem Babil’de hem de taşra şehirlerinde görülen davaları yakından izlediğini ve mahkeme kararlarını denetleyerek merkezi otoriteyi hukuki alanda da etkin biçimde ortaya konduğunu göstermektedir. Hammurabi öncesi dönemde ise anlaşmazlıkların çoğunlukla tapınak avlusunda oturan yargıçlar tarafından çözüldüğü anlaşılmaktadır. Bu yargıçların seçilme usulleri tam olarak bilinmemekle birlikte, görevlerinin kalıcı olmaktan çok geçici nitelik taşıdığı ve yaşlılar meclisi ya da yerel ileri gelenler arasından seçildikleri düşünülmektedir.²⁶ Dolayısıyla Eski Babil’de yargı, tapınak kurumları, yerel seçkinler ve kraliyet otoritesi arasında paylaşılan ancak giderek merkeze çekilen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Tanrısal Yargı ve Kehanet

Eski Babil toplumunda delillerin yetersiz kaldığı ya da tanık ifadeleri arasında çelişkilerin ortaya çıktığı durumlarda başvurulacak en önemli yöntemlerden biri tanrısal yargıdır. Bu uygulama, dönemin dini inanç sisteminin hukuki süreçlerle ne denli iç içe geçtiğini göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Eski Babil’de bu çerçevede başvurulacak ilahi otorite, “nehir tanrısı” olarak kişileştirilen kutsal güçtür. Ritüel gereği suçlanan kişi nehre bırakılır, eğer nehir onu alıp götürürse suçlu, sağ kurtulursa masum kabul edilirdi. Hammurabi Yasaları’nda da bu yöntem özellikle büyücülük gibi kanıtlanması zor suçlamalarda geçerli bir uygulama olarak yer almaktadır.²⁷ Bu tür tanrısal yargı biçimleri, Eski Babil hukukunun rasyonel bir delil değerlendirme sistemi olmakla birlikte ilahi iradenin doğrudan devreye girdiği bir mekanizma şeklinde işlediğini göstermektedir. Nehir sınavı ve benzeri uygulamalar, tanrıların adaletini insan hukukundan ayrı değil, onun tamamlayıcı ve nihai belirleyicisi olarak konumlandırır. Dolayısıyla hukuki süreç, tanrısal düzene uygunluğun sınandığı bir ritüel alanına dönüşmektedir. Hammurabi Yasaları’nın ceza hükümleri de bu ilahi adalet anlayışının katılığını yansıtır. Suçun niteliği

²⁴ Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu I Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, 1.Cilt/137.

²⁵ Daniel C. Snell (ed.), *A Companion to the Ancient Near East* (USA: John Wiley & Sons, Inc., 2020), 300.

²⁶ Oates, *Babil*, 75-77.

²⁷ Donald A Mackenzie, *Babil ve Asur Mitleri* (İzmir: İlya Yayınevi, 2011), 261; Oates, *Babil*, 76.

ve toplumsal etkisi doğrultusunda son derece sert yaptırımlar öngörülmüş, bazı durumlarda ceza yalnızca failin kendisine değil, ailesine de yönelmiştir. Mesela bir ustanın hatası sonucu ev sahibinin oğlunun ölmesi hâlinde, ustanın oğlunun öldürülmesi esası benimsenmiştir. Bu anlayış, “kan bedeli” ilkesinin erken bir biçimini temsil etmekte ve adaletin sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluk olarak algılandığını göstermektedir. Toplum düzeninin korunması, herkesin görevini eksiksiz ve dikkatli şekilde yerine getirmesini zorunlu kılmış, kamu görevlileri ve yargıçlar için de oldukça ağır hükümler öngörülmüştür. Bir hâkimin kararını kasıtlı olarak yanlış vermesi veya hükmü tahrif etmesi hâlinde görevden alınması ve neden olduğu zararın on iki katını ödemekle yükümlü tutulması, adaletin bireysel menfaatten ziyade kurumsal düzenin korunmasına hizmet eden bir ilke olarak işlediğini göstermektedir.²⁸ Bununla birlikte bu sistem, her suçun aynı cezayı gerektirdiği tarzında basit bir mantığa indirgenemez. Kurbanın ve suçlunun toplumsal statüleri de ceza tayininde belirleyicidir. Van de Mieroop’un vurguladığı üzere, tarafların sosyal konumları eşit olduğunda ceza-suç ilişkisi daha simetrik biçimde kurulmakta, statü farkı olduğunda ise yaptırımlar farklılaşmaktadır.²⁹

2.2. Yerel Mahkemeler, Ekonomik Düzen ve Kralın Yetkisi

Eski Babil hukukunun katılığı, yalnızca ceza alanıyla sınırlı kalmamış, ekonomik ve idarî hayatın düzenlenmesine de kapsamlı biçimde yansımıştır. Yasalar, ceza hükümlerinde olduğu gibi ekonomik faaliyetlerde de toplumsal düzenin sürdürülebilirliğini gözeten ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. Tarım ve hayvancılığın Eski Babil ekonomisinin temelini oluşturması, kira, ücret ve tazminat ilişkilerinin açıkça yasalaştırılmasını zorunlu kılmıştır. Hayvanların kiralanması, bakımı ve verdikleri zararlarla ilgili hükümler, dönemin ekonomik ve hukuki işleyişine dair önemli ipuçları sunmaktadır. İhmal veya kusur durumlarında ceza ya da tazminat öngörülürken, kontrol dışı olaylarda sorumluluğun sınırlandırılması, erken bir “kusura dayalı sorumluluk” anlayışının varlığına işaret eder. Zarara neden olan davranışın kasıt veya ihmal derecesine göre farklı cezaların uygulanması, Eski Babil hukukunun orantılılık ilkesine önem verdiğini göstermektedir. Bazı maddelerde “Tanrı’nın iradesi”ne yapılan açık göndermeler ise, kimi durumlarda adaletin nihai belirleyicisinin ilahi güç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.³⁰

Hammurabi Yasaları, ekonomik düzenin korunmasına özel bir ağırlık vermiştir. Yasa metinlerinin önemli bir kısmı borç ilişkilerini konu edinir. Kötü hasat yıllarında küçük toprak sahipleri ve kiracılar borç almak zorunda kalmakta, yüksek faiz oranları ise onları kolayca borç sarmalına sürüklemektedir. Bu süreç, borçluların mallarını ya da bizzat kendilerini teminat göstermelerine yol açarak geçici köleliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artan borç krizleri, bireysel bir mağduriyet, dolayısıyla da toplumsal dengeyi tehdit eden bir unsur hâline geldiğinde, kral doğrudan müdahalede bulunmak zorunda kalmıştır. Toplumsal istikrarı korumak amacıyla çıkarılan kraliyet fermanları (mīšarum), borçların silinmesi veya hafifletilmesi yoluyla ekonomik çöküşü ve buna bağlı siyasal istikrarsızlığı önlemeyi hedeflemiştir. Bu noktada amaç, yalnızca soyut anlamda “adalet”in tesisi değil, ekonomik sistemin ve krallığın varlığını sürdürebilmesidir. Babil kralı, olağan koşullarda kendisine başvurulmayan alanlarda dahi tek taraflı müdahalelerde bulunabilmekte, tarafı olmadığı özel sözleşmelerin geçerliliğini ortadan kaldırabilecek kararlar alabilmekteydi. Böylece krallık, hukuki sorumlulukların yanı sıra ekonomik düzenin sürekliliğini sağlayan üst bir otorite olarak işlev görmüştür.³¹

²⁸ Galanti, *Üç Sâmi Kanun Koyucu (Hammurabi, Musa, Muhammed) Tarihi, Hukuki ve İctimai İnceleme*, 97-99.

²⁹ Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, 100-101.

³⁰ Galanti, *Üç Sâmi Kanun Koyucu (Hammurabi, Musa, Muhammed) Tarihi, Hukuki ve İctimai İnceleme*, 93-94.

³¹ Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 179-184.

Mieroop'a göre, Hammurabi Kanunları'nın amacı sistematik ve tümüyle kapsayıcı bir hukuk kodu oluşturmak değildir. Metin, büyük ölçüde belirli vakalara ilişkin örnek hükümlerden meydana gelmekte ve birçok temel hukuki alanı ayrıntılı biçimde düzenlememektedir. Mahkeme kayıtlarında kanun metnine düzenli ve sistematik atıfların bulunmaması da, bu yasaların pratikte bir "hukuk el kitabı" olarak kullanılmadığını, daha çok ideolojik ve sembolik bir işlev üstlendiğini düşündürmektedir. Mieroop, dikilitaşın esas işlevinin adaletin kral tarafından sağlandığını sembolik düzeyde halka ilan etmek olduğunu vurgular. Haksızlığa uğrayan kişi, kralın heykelinin önüne giderek bu kanunları okuyabilir ve adaletin er ya da geç tecelli edeceğine dair güven duygusu kazanabilirdi. Böylece dikilitaş, kralın "zayıfı güçlünün zulmünden koruyan" ve "dul ile yetimin hamisi" olan adil hükümdar imajını toplumsal hafızaya yerleştiren bir propaganda ve meşruiyet aracına dönüşmüştür. Hammurabi'nin bu metni, kendisinden sonra hüküm sürecek krallar için bir örnek ve yönetim rehberi olarak bıraktığına dair ifadeler, kanunların değiştirilmezliğine ilişkin uyarılar ve gelecekteki hükümdarların "adalet sözleri" doğrultusunda ülkeyi yönetme zorunluluğuna yapılan vurgu, dikilitaşın gelecek nesillere aktarılan bir "krallık ideolojisi" belgesi işlevi taşıdığını açıkça göstermektedir.³²

3. Dinî Kurumlar ve Toplumsal Düzen

3.1. Tapınakların İdari ve Ekonomik İşlevleri

Eski Mezopotamya'da tapınaklar hem ibadet mekânları hem de Tanrı'nın yeryüzündeki ikametgâhı olarak kabul edilen kutsal alanlardı. Sümerce é, Akadca bîtu, Ugaritçe bētu, İbranice bayt ve Fenikece bēt sözcükleri, Tanrı'nın evi anlamına gelen bu ortak kültürel kavrayışın dilsel yansımalarıdır. Tanrıya ait bu mekânlar çoğu zaman özel isimler de taşımaktaydı. Mesela Sippar ve Larsa'daki Güneş Tanrısı Şamaş'a adanan Ebabbar, "Beyaz Tapınak" anlamıyla öne çıkmaktadır. Kent devletlerinin baş tapınaklarında ise o kentin koruyucu Tanrı'sı bulunurdu. Babil'de Bel-Marduk, Asur'da Asur, Sippar'da Şamaş ve Sur'da Melkart bu işlevi üstlenmiştir. Zigguratlar ise sıradan tapınaklardan farklı olarak kozmik bir eksen olarak algılanmış, "Dünyanın Direği" ya da "gök ile yerin kesiştiği nokta" şeklinde yorumlanmıştır. Babil'de inşa edilen zigguratların bu sembolik anlamı, Babil Kulesi anlatısının da kültürel temelini oluşturur. Nitekim Babil adının "tanrıya giden kapı" anlamına bağlanması, zigguratların hem kutsal hem ideolojik işlevini pekiştirir. Kralın ziggurat basamaklarını tırmanması, tanrının huzuruna yükseliş ve kozmik düzenle özdeşleşme olarak anlaşılmıştır.³³ Tapınakların inşası, bakımı ve idaresi kraliyet görevlerinin merkezinde yer almıştır. Krallar, tanrılara hizmet eden kutsal araçlar olarak konumlandırıldıkları için, tapınak yapımı hem dindarlığın hem de siyasal meşruiyetin somut göstergesi olarak kabul edilmiştir. Savaş ganimetlerinin önemli bir kısmının tapınak projelerine ayrılması, askeri zaferlerin tanrılara atfedilmesi ve krallığın refahının tanrısal destekle ilişkilendirilmesi bu anlayışın devamıdır. Tapınak törenlerinde Cella'da bulunan Tanrı tahtı, Tanrı'nın görünmez varlığını temsil eder. Sunu masasında Tanrı'ya sunulan yemeklerin Tanrı tarafından "göz ve koku yoluyla" alındığına inanılırdı. Artan sunular ise kral, rahipler ve tapınak görevlileri arasında paylaştırılarak hem sosyal dayanışmayı hem de hiyerarşik düzeni pekiştirirdi.³⁴

Tapınaklar aynı zamanda geniş ölçekli üretim ve iş gücü organizasyonunun merkezleriydi. Mimarlar, ustalar, yazmanlar, işçiler ve köleler gibi pek çok farklı sosyal kategori tapınaklarda görev

³² Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, 102-106.

³³ Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 476; Mircea. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına)*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 1/29-36.

³⁴ Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 478.

alır, ele geçirilen savaş esirleri de başkentte tapınak inşasında ve surların yapımında çalıştırılırdı.³⁵ Bu yapılar idari rol açısından da merkezi bir konuma sahipti. Ürün teslimi, vergi toplama, iş gücünün dağıtımı ve ekonomik kayıtların tutulduğu yerler çoğu zaman tapınak kompleksleriydi. İnsan gücü açısından geniş bir kapasiteye sahip olan bu kurumlar, üretim mekanizmalarında doğrudan etkili olmuştur. Örneğin Erken Hanedanlar döneminde Girsu’daki nüfusun yaklaşık üçte birinin tapınak görevlisi olarak kayıtlı olması bu yapının ölçeğini göstermektedir.³⁶ Her ne kadar kralların tapınaklara müdahale yetkisi anlaşmalar ve geleneklerle sınırlandırılmış olsa da tapınaklar hiçbir zaman devletin karşısında bağımsız bir güç odağı olamamıştır. Krallık, tapınak idaresi üzerinde dolaylı fakat etkili bir denetim kurarak hem ekonomik kaynakların hem de dinsel otoritenin kendi kontrolü altında kalmasını sağlamıştır.³⁷

3.2. Toplumsal Disiplin

Eski Mezopotamya’da ritüeller kozmik düzenin sürdürülmesi, tanrıların hoşnutluğunun sağlanması ve potansiyel felaketlerin engellenmesi için zorunlu kabul edilmiştir. Törenlerde Tanrı’ya sunulan yiyecek ve içecekler, Tanrı’nın korumasını sürdürmesi için gerekli karşılıklı ilişkiyi temsil etmiştir. Ritüel pratiğin siyasal boyutu ise özellikle krallık ideolojisinde belirgindir. Krallar, ritüellerde tanrılarla iletişim kuran ve toplum adına tanrının huzuruna çıkan kişiler olarak görülmüş, böylece kralın otoritesi yalnızca siyasal değil, ritüel temelli kutsal bir nitelik kazanmıştır. Tapınak törenlerinde tanrının tahtı önünde gerçekleştirilen sunular, kralın tanrı ile toplum arasında aracı rolünü görünür kılmakta ve toplumsal düzenin ilahi temele dayandığı mesajını pekiştirmektedir.³⁸

Ritüeller aynı zamanda toplumsal disiplini sağlayan bir mekanizmadır. Tanrının hoşnutsuzluğu kıtlık, hastalık veya işgal gibi felaketlerle ilişkilendirildiği için, bireylerin ve toplulukların ritüellere uygun davranması sosyal bir zorunluluk hâline gelmiştir. Bu yönüyle ritüeller, hem bireysel davranışları düzenleyen hem de kraliyet otoritesinin görünmez bir uzantısı olarak işleyen kurumsal kontrol araçlarıdır.³⁹

3.3. Rahiplik Kurumu ve Dinî Hiyerarşi

Eski Babil toplumunda rahiplik, hem dinî hem de siyasal bir otorite alanı olarak örgütlenmişti. Rahipler tanrı ile insanlar arasında aracılık yapmanın yanı sıra tapınak ekonomisini idare ediyor, ritüel düzenin sorumluluğunu üstleniyor ve toplumun normatif davranış kalıplarını şekillendiriyordu. Tanrı heykellerinin yapımı, bakımı ve ritüel ihtiyaçlarının karşılanması rahiplerin olduğu kadar kralın da sorumluluğu sayılmıştır. Çünkü Tanrı heykeli Tanrı’nın yeryüzündeki fiziksel varlığının en somut sembolüydü. Bu nedenle heykelin durumu, kralın tanrıyla ilişkisi ve krallığın refahı açısından belirleyici kabul edilmiştir.⁴⁰ Rahiplerin toplumsal konumu, tapınak kurumunun ekonomik ve ideolojik gücünün doğal bir sonucu olarak yükselmiş, rahip sınıfı dini bilgi ve ritüel otoritenin taşıyıcısı olarak toplumsal hiyerarşinin üst katmanlarında yer almıştır. Krallar da bu sınıfı hem desteklemiş hem denetlemiş, böylece dinsel iktidar ile siyasal iktidar birbirini karşılıklı olarak meşrulaştıran bir yapı oluşturmuştur. Nitekim Hammurabi döneminde rahiplerin ritüel düzenin bekçileri ve ekonomik düzenleyiciler olarak

³⁵ E.A.Wallis Budge, *Babil’in Tarihi ve Babil’de Yaşam*, çev. Faruk Gültekin (İstanbul: Onbir Yayınları, 2016), 167-169.

³⁶ McIntosh, *The Ancient Mesopotamia New Perspectives*, 206.

³⁷ Jursa, *Babil’de Tarih, Toplum, Kültür*, 70.

³⁸ Nemet-Nejat, “Religion of the Common People in Mesopotamia”, 252.

³⁹ Nemet-Nejat, “Religion of the Common People in Mesopotamia”, 252.

⁴⁰ Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*, 1.Cilt/109-110; Kozuh, “Temple, Economy, and Religion in First Millennium Babylonia”, 932-933.

görevlendirilmesi, kralın siyasal otoritesini dinî meşruiyetle güçlendirmeyi amaçlıyordu.⁴¹ Rahiplik kurumu böylece yalnızca dini işlevlerin değil, ekonomik kaynakların, üretim organizasyonunun ve toplumsal disiplinin merkezinde yer alan bir yapıya dönüşmüştür. Bu durum Eski Babil’de dinî kurumların, siyasal ve toplumsal düzenin inşa ve idamesinde ne denli belirleyici olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

4. Ritüeller

Mezopotamya dininde tanrı-insan ilişkisi, karşılıklı bağımlılık ve hizmet temelli bir yapıya dayanır. İnsan, varlık nedenini tanrılara hizmet etmekte bulmuş, bu düşünce ritüel pratikler aracılığıyla iletişim kurmaya çalışmıştır. Tapınaklarda sunulan yiyecek ve içecekler, ibadet biçimleri ve tanrıların hoşnutluğunu kazanarak yaşamın sürekliliğini ve toplumsal düzeni güvence altına almayı amaçlayan ritüel yükümlülükler olarak görülmüştür. Tanrılar hoşnut olduklarında bereket, sağlık ve koruma sağlarken, hoşnutsuzlukları kıtlık, salgın veya felaketlere yol açabilecek mutlak bir otoriteye sahiptir. En uç durumda Tanrının şehri terk etmesi, kentin kaos güçlerine ve düşman saldırılarına tamamen açık hâle gelmesi anlamına gelirdi. Bu bağlamda Mezopotamya’da dinî yaşamın merkezinde tanrıları memnun etmeye ve potansiyel tehditleri savuşturmaya yönelik dualar, sunular ve ayinler yer almıştır.⁴² Ritüel pratiği tanrılara yönelik ibadetle sınırlı kalmamış, demonlar, devasa yaratıklar, canavarlar ve çeşitli mitolojik varlıklarla ilişkili uygulamaları da içeren geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu durum ritüellerin, bireylerin korkularını giderme, dünyevi ihtiyaçlara yanıt verme ve kozmik düzeni sürdürme işlevlerinin birbirinden ayrılmaz şekilde iç içe geçtiğini gösterir. Mevsimsel döngülere bağlı olarak düzenlenen ritüeller, doğanın canlanması ve bereket beklentisi çerçevesinde şekillenmiş, erken yazılı belgelerde bu döngülerin “tanrıların iradesi”nin yeryüzündeki tezahürleri olduğu ifade edilmiştir.⁴³

Ritüeller, dini bir zorunluluk olmanın ötesinde, toplumsal yaşamın örgütlenmesinde merkezi bir konumdaydı. Her şehir ve kült merkezi kendi tanrısına özgü ritüel pratikler geliştirmiş, bu yerel çeşitlilik Mezopotamya ritualizminin zenginliğini yansıtmıştır. Bu çerçevede dinî festivaller, geçit törenleri, kehanet uygulamaları, büyü ve sihir yöntemleri, tıbbi nitelikli ritüeller ve kutsal heykellerin bakımı öne çıkan ritüel türleri arasında yer almıştır.⁴⁴ Eski Babil’de yıl boyunca düzenlenen bayramlar, ritüel yaşamın temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Şükran ritüelleri, koyun kırkma törenleri ve mevsimsel kutlamalar her şehrin kendi yerel takvimine göre organize edilmiş ancak bunlar arasında Akitu Festivali hem siyasal hem de kozmolojik boyutlarıyla öne çıkmıştır.⁴⁵ Akitu, yeni yılın başlangıcını simgelemesinin yanı sıra kralın ilahi onayının yenilenmesi ve kozmik düzenin yeniden tesis edilmesi gibi çok katmanlı işlevlere sahiptir. Akitu’nun beşinci günü özellikle kraliyet ritüeli açısından belirleyicidir. Bu günde kral, Esagila Tapınağı’nın başrahibi olan “Kutsal Eşlikçi” tarafından karşılanır. Törende kralın kraliyet sembolleri -asa, yüzük, taç ve gürz- elinden alınarak Marduk’un heykelinin önüne konur, ardından rahip, kralın yüzüne tokat atarak gözlerinden yaş gelmesini sağlar. Bu gözyaşları, tanrı Marduk’un kralı kabul ettiğini gösteren olumlu bir kehanet olarak yorumlanır. Törenin sonunda kral, tanrının huzurunda diz çökerek “temize çıkarma” duası okur ve ritüel arınma tamamlanır. Bu duada kral kendisini Marduk’a karşı sorumluluk bilinciyle aklayarak şöyle der:

⁴¹ Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*, 1.Cilt/109-110; Kozuh, “Temple, Economy, and Religion in First Millennium Babylonia”, 932-933.

⁴² Nemet-Nejat, “Religion of the Common People in Mesopotamia”, 252.

⁴³ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 49-54.

⁴⁴ Brisch, “Ancient Mesopotamian Religion”, 330.

⁴⁵ Sümeyye Kışıkaya, *Eski Mezopotamya’da Tanrı Anlayışı* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 108.

“Ülkelerin hâkimi, ben (kusur) işlemedim, tanrısallığına karşı kayıtsız kalmadım. Babil’i yerle bir (etme)dim... kutsal adetlerini unutulmuşluğa terk etmedim... Çevre duvarlarının yıkılmaması için Babil’e (özen gösterdim).”⁴⁶

Bu sözler, kralın yalnızca dünyevi bir yönetici olmadığını, Marduk’un seçilmiş koruyucusu, adaletin teminatı ve kozmik düzenin sürdürücüsü olarak konumlandığını vurgular. Böylece kral, hem tanrıya hem de topluma karşı sorumluluğunu yeniden beyan eder ve siyasi otoritesini dinî zeminde tazeler. Akitu Festivali, bu yönüyle yalnızca bir yeni yıl kutlaması değil kralın tanrısallığıyla yeniden görevlendirilmesini sağlayan ritüel bir meşruiyet törenidir.

Brisch, Jursa ve Radner’in ortak tespitlerine göre festival, kralın toplumsal ve siyasi önemini olduğu kadar kozmik düzen içindeki rolünü de göstermekte, kralın tanrılar tarafından onaylanmış bir otoriteyle halkın karşısına çıkmasını sağlayan temel ideolojik araçlardan biri hâline gelmektedir.⁴⁷

5. Rahip ve Rahibe Sınıfı

Eski Babil toplumunda rahip ve rahibe sınıfı, kraliyet otoritesi ile dinî yapılar arasındaki ilişkinin merkezinde yer alan temel bir kurumsal unsurdur. Rahipler hem ritüelleri icra eden din görevlileri hem de kralın siyasi otoritesini toplumsal hayatta temsil eden araçlar olarak işlev görmüşlerdir. Bu bakımdan rahiplik kurumu, dinî meşruiyet ile siyasi güç arasındaki ortak ilişkinin en belirgin yansımasıdır. Rahiplik birçok durumda babadan oğula geçen bir görev hâline gelmiş, böylece dinî otorite hanedanlık biçiminde kurumsallaşarak yerel elitlerin güç kazanmasına olanak sağlamıştır. Görevlerin ekonomik boyut kazanması, rahipliğin aile içinde paylaşılabilen ve tazminat yoluyla devredilebilen bir miras sistemine dönüşmesine yol açmıştır. Kral ise bu sistemi ibadetin düzenliliğini sağlamak, toplumsal eşitliği gözetmek ve ekonomik kaynakları kontrol etmek amacıyla da kullanmıştır. Böylece rahiplik, ekonomik düzenle dinî otoriteyi bir araya getiren karmaşık bir yönetim mekanizmasının parçası hâline gelmiştir.⁴⁸

Tapınakların işleyişinde okuryazarlar, zanaatkarlar, kasaplar, çiftçiler, muhasebeciler, işçiler vb. onlarca meslek grubunun yer alması, tapınakları kutsal mekânlar olmaktan çıkarak büyük ölçekli idarî ve ekonomik merkezlere dönüştürmüştür. Bu yapılar aracılığıyla devlet, ekonomik üretim zincirini ve iş gücünü yakından izleyebilmiş, toplum üzerindeki kontrolünü genişletmiştir. Kutsallık ile disiplinin birleştiği bu kurumsal yapı, tanrının iradesini uygulayan otorite figürünün kral olduğu düşüncesini pekiştirmektedir. Nitekim MÖ 544 tarihli bir belgede bir çiftçinin tapınağa çürük meyve sunması nedeniyle aldığı ceza, yalnızca ritüel bir kusur değil, toplumsal düzenin ihlali olarak görülmüştür.⁴⁹ Öte yandan ritüel alanına erişim her birey için mümkün değildi. “Tarbûtu” gibi özel görevleri yürüten uzman kişilerin dışında sıradan halkın tapınak ritüellerine katılımı belirli sınırlarla düzenlenmişti.⁵⁰ Böylece dinî bilgi ve ritüel uygulamaları elinde tutan rahip sınıfı, hem teolojik hem de toplumsal hiyerarşinin tepesine yerleştirilmiş, toplumun kutsal bilgiye ulaşımı sınırlanarak statü farklılıklarının devamlılığı güvence altına alınmıştır. Bazı rahip görevlerinin kiralanması, satılması veya miras yoluyla

⁴⁶ Jursa, *Babilliler Tarih, Toplum, Kültür*, 108-109.

⁴⁷ Brisch, “Ancient Mesopotamian Religion”, 106-114.

⁴⁸ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu II M.Ö. 3000-330*, ed. Ali Berktaş, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 2.Cilt/316; Caroline Waezeggres, “The Babylonian Priesthood In The Long Sixth Century BC”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies, Oxford University Press* 54/2 (2011), 64.

⁴⁹ Waezeggres, “The Babylonian Priesthood In The Long Sixth Century BC”, 64.

⁵⁰ Marc J. H. Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts as Evidence for Hellenistic Cult Practice* (Leiden Boston: Brill, 2004), 15.

devredilmesi, dinî otoritenin aynı zamanda ekonomik bir sermaye türü olarak işlediğini göstermektedir.⁵¹

Rahibe sınıfı da benzer biçimde çok katmanlı bir yapıya sahipti. Nadîtu, ugabtu, qadištu ve kulmaşitu gibi farklı rahibe kategorileri, hem ritüel uzmanlık alanlarına hem de toplumsal statülerine göre sınıflandırılmıştır. Bu çeşitlilik, kadınların dinî kurumlarda oynadığı rolleri ve ritüel pratiklerdeki uzmanlaşmayı göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle “kutsal fahişelik” olarak yorumlanan ritüel uygulamalar, kraliyet ve dinî otoritenin toplumsal ahlâkı tanımlama gücünü ve kadın bedeninin kutsallık-düzen ikilemi çerçevesinde nasıl konumlandırıldığını gözler önüne serer.⁵²

Dinî hiyerarşinin yalnızca bu dünyaya ait olmadığına dair inanç, rahiplerin statüsünü daha da yükseltmiştir. *Gilgameş’in Ölümü* ve *Ur-Namma’nın Ölümü* gibi metinlerde rahiplerin öteki dünyada da ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunun belirtilmesi,⁵³ bu sınıfın dünyevi olduğu kadar eskatolojik bir öneme de sahip görüldüğünü ortaya koyar. Bu anlatılar, rahipliğin toplumun hafızasında bir ritüel, bir otorite ve tanrılar dünyasına yakınlığıyla seçkinleşmiş kalıcı bir kurum olarak yer aldığını göstermektedir. Eski Babil’de rahip ve rahibe sınıfı, dinî otoriteyi siyasal yapıya bağlayan temel bir unsur olarak toplumsal düzenin korunmasında eşsiz bir rol oynamıştır. Hem ekonomik hem ritüel hem de ideolojik boyutlarıyla rahiplik, kraliyet otoritesinin meşruiyet kaynağı ve toplumsal denetimin etkili araçlarından biri hâline gelmiştir.

6. Hammurabi Yasaları ve İlahi Otorite

Sümerlerden itibaren Eski Mezopotamya kralları, iktidarlarını meşrulaştırmak amacıyla kutsal bir soya dayandıkları yönünde söylemler geliştirmiştir. Sümer krallarının Enlil’i “baba” ve Ninlil’i “anne” olarak göstererek kendi soylarını tanrılarla ilişkilendirmeleri bu geleneğin erken örneklerindendir. Eski Babil döneminde bu gelenek belirli değişikliklerle sürmüştür ve özellikle Hammurabi döneminde daha sistematik bir nitelik kazanmıştır. Hammurabi, kendisini Tanrı Marduk’un oğlu ve seçilmiş olarak tanımlayarak iktidarını doğrudan ilahi bir temele dayandırmıştır. Bu söylem, kralın hem halk hem de rahip sınıfı nezdindeki otoritesini güçlendirmeye yönelik bilinçli bir strateji olarak işlev görmüştür. Hammurabi’nin kendisinin hak, adalet ve toplumsal düzeni tesis etmekle görevlendirildiğini belirtmesi, kraliyet gücünü dinsel bir misyonla bütünleştirdiğini göstermektedir.⁵⁴ Bu iddianın en somut kanıtlarından biri, 1902 yılında Susa (Suş)’da ele geçirilen ve Louvre Müzesi’nde sergilenen ünlü Hammurabi Steli’dir. Stel üzerindeki ikonografik sahnede Hammurabi, Güneş Tanrısı ve Adaletin koruyucusu Şamaş’ın huzurunda ayakta durmakta, Tanrı ona “adalet sembollerini” (ölçme ipi ve cetvel) sunmaktadır. Bu sahne yalnızca kralın yasaları ilahi kaynaktan aldığına işaret etmekle kalmaz, aynı zamanda kralın siyasal ve askerî sorumluluklarının tanrısal iradeyle doğrudan ilişkili olduğunu vurgular.⁵⁵

Hammurabi döneminde yasaların kaynağının Marduk’un iradesi olduğuna inanılmıştır. Devlet düzeninin sağlanması, şehirlerin refahı, adaletin tecellisi ve halkın korunması Marduk’un desteğiyle ilişkilendirilmiştir. Kuhrt’un aktardığı metin, Hammurabi’nin kendisini Marduk tarafından görevlendirilmiş “adaletin kralı” olarak sunmasını çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

⁵¹ Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu II M.Ö. 3000-330*, 2.Cilt/316.

⁵² Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia* (New York: Facts on File, 2003), 129.

⁵³ Dina Katz, *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources* (Cdl Press, 2003), 122-123.

⁵⁴ Pekşen, “Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, 103.

⁵⁵ Bottero, *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*, 180-181.

“Güneş tanrının buyruğuyla adaletim ülkede görülür olsun, Marduk’un buyruğuyla yazdıklarımı ortadan kaldıran kimse olmasın... Haksızlığa uğrayan kişi heykelimin önüne gelsin, stelimi okusun ve adaletin tecelli edeceğini bilsin.”⁵⁶

Bu ifadeler Hammurabi Yasaları’nın hukukî bir metin ve ilahi düzeni yansıtan bir ideolojik manifesto olduğunu ortaya koymaktadır. Yasa metninin prologu da bu çerçeveyi güçlendirir:

“Yüce Anu ve Enlil, insanlık üzerindeki egemenliği Marduk’a verdiklerinde, Babil’de onun için kalıcı bir krallık kurmuş ve beni halkın iyiliğini sağlamakla görevlendirmiştir...”⁵⁷

Metne göre insan bedeni dahi ilahi düzenin bir aracı olarak görülmüş, ritüeller ve hukuk metinleri bedeninin tanrısal işlevlere göre düzenlendiği bir kozmolojiyi yansıtmıştır.

7. Hammurabi Hukukunun İdeolojik Bir Araç Olarak İşlemesi

Hammurabi Yasaları modern anlamda sistematik bir hukuk kodu üretme amacı taşımaz, bunun yerine belirli örnek olaylara ilişkin hükümler sunar. Bu özellik, yasaların pratik yargı süreçlerinde bir “hukuki başvuru kaynağı” olarak kullanılmadığını, daha çok kraliyet ideolojisinin yazılı bir ilanı olduğunu düşündürmektedir.⁵⁸ Bu çerçevede Hammurabi Yasaları üç temel ideolojik işleve sahiptir. Birincisi, yasalar, adaletin tanrısal kökenini ve kralın bu adaleti uygulamakla yükümlü kılındığını vurgular. Böylece “adaletin kaynağı” kral değil, tanrıdır ve kral yalnızca onun yeryüzündeki temsilcisidir.⁵⁹ İkincisi, cezaların sosyal sınıfa göre farklılaşması (awīlu–muškenu ayrımı), toplumsal tabakalaşmanın kozmik düzeyde meşrulaştırıldığını gösterir.⁶⁰ Üçüncüsü ise borç affı (mīšarum), toprak düzenlemeleri ve kira-ücret yasaları ekonomik istikrarı korumaya yöneliktir. Ancak bu uygulamalar “tanrısal adaletin gereği” olarak sunulularak kraliyet müdahalesi meşrulaştırılmıştır. Bu nedenle Hammurabi Yasaları, yalnızca hukuki bir metin değil, krallık ideolojisini kodlayan bir siyasal teoloji belgesidir.⁶¹ Hammurabi, diğer taraftan kendisini adaletin koruyucusu ve halkın babası olarak tanımlar.⁶² Buna göre hukukunun amacı iç düzeni korumak, ekonomik istikrarı sağlamak ve toplumsal uyumu sürdürmektir. Babil kralı, Marduk ile bir çeşit “görevlendirme ilişkisi” içindedir. Tanrı onu seçmiş ve görevlendirmiştir.⁶³

Hammurabi Yasaları ve onun ilahi otorite vurgusu, krallığı adalet temelli bir kozmik düzenin merkezine yerleştirir. Asur modelinden farklı olarak Eski Babil’de meşruiyetin temeli adalet, refah, toplumsal uyum, tanrının adaletine uygun bir yönetim, gibi kavramlarla örülmüştür. Asur ise fetih, itaat ve tanrının mutlak egemenliğinin görünür kılınması üzerine kuruludur. Bu karşılaştırma Hammurabi hukukunun yalnızca bir yasa metni değil, Babil’e özgü bir siyasal teoloji ve krallık ideolojisi inşa ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Eski Babil’de din, bireysel inançtan ziyade toplumsal düzenin, siyasal otoritenin ve kozmik dengenin sürekliliğini sağlayan bir kurumsal yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Tanrıların başlangıçta doğa

⁵⁶ Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu I Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, 1.Cilt/146.

⁵⁷ Laura Marie Zucconi, *Can No Physician Be Found? The Influence of Religion on Medical Pluralism in Ancient Egypt, Mesopotamia and Israel* (Piscataway (N.J.): Gorgias press, 2013), 60-61.

⁵⁸ Eco, *Antik Yakın Doğu*, 145.

⁵⁹ Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*, 1.Cilt/109-110.

⁶⁰ Mieroop, *Babil Kralı Hammurabi*, 100-101.

⁶¹ Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 179-184.

⁶² Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 176;243-248.

⁶³ Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, 158-159; Eco, *Antik Yakın Doğu*, 145; Pekşen, “Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, 105.

güçlerinin antropomorfik yansımaları iken şehir devletlerinin gelişimiyle birlikte kozmik düzeni yöneten aktörlere dönüşmesi, Eski Mezopotamya panteonunun siyasal hiyerarşisiyle paralel biçimde örgütlenmesine yol açmıştır. Bu paralellik, tanrıların konumuyla krallığın siyasal yapısı arasında karşılıklı bir uyum oluşturmuş; ilahi yapı ile dünyevi yönetim birbirini meşrulaştıran iki temel unsur hâline gelmiştir.

Babil İmparatorluğu'nun bölgesel egemenlik kurması, bu devletin dinî yapısını daha da merkezileştirmiş ve Marduk kültürünün yükselişiyle sonuçlanmıştır. Dağınık tanrı anlayışının yerini Marduk'un baştanrı olarak konumlandığı merkezi bir ilahi ideoloji almış, böylece siyasal birliktelik dinsel bütünlükle desteklenmiştir. Hammurabi'nin kendisini Marduk'un seçilmiş ve oğlu olarak tanımlaması, kanunlarını tanrısal iradeye dayandırması ve adaleti ilahi bir görev olarak sunması, kraliyet meşruiyetinin bu teolojik temellerini açık biçimde göstermektedir. Hammurabi Yasaları bu açıdan yalnızca bir hukuk metni değil, Babil krallığının siyasal teolojisini kodlayan teolojik-ideolojik bir belgedir.

Din, hukuk ve siyasal otoritenin iç içe geçtiği bu yapı içerisinde tapınaklar, hem kutsal mekânlar hem de üretim ve yönetim merkezleri olarak işlev görmüştür. Tarımsal üretimin örgütlenmesi, iş gücünün idaresi, ekonomik akışın düzenlenmesi ve hukuki süreçlerin yürütülmesi büyük ölçüde tapınak kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Savaş ganimetlerinin tapınaklara sunulması, esirlerin bu yapılarda çalıştırılması ve ekonomik kaynakların dini kurumlar üzerinden kontrol edilmesi, tanrısal otorite ile ekonomik güç arasındaki bağı somutlaştırmaktadır. Bu mekanizma sayesinde kral, yalnızca politik bir figür değil, toplumun tüm katmanlarını kapsayan ekonomik ve dinsel düzenin koruyucusu olarak meşrulaştırılmıştır.

Ritüeller ve rahiplik kurumu da bu bütünlüğün korunmasında merkezi bir rol oynamıştır. Tapınak, ziggurat, sunu ritüelleri ve rahip sınıfı aracılığıyla tesis edilen karşılıklı ilişki, tanrı ile insan arasındaki bağı güçlendirmiş, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı ve siyasal meşruiyeti sürekli biçimde yeniden üretmiştir. Özellikle Akitu Festivali gibi dönemsel bayramlar, kralın tanrılar tarafından yeniden görevlendirildiği ve kozmik düzenin yenilendiği kritik törenler olarak siyasal otoritenin ideolojik temellerini pekiştirmiştir. Bu ritüeller, krallığın yalnızca dünyevi değil ilahi bir düzenin parçası olduğu fikrini toplumun toplumun her kesimi tarafından açıkça kavranabilir ve hissedilebilir bir hâle gelmiştir.

Eski Babil'de din, hukuk ve siyasal otorite birbirinden ayrı alanlar değil, ortak bir ilahi temele dayanan, birbirini güçlendiren ve toplumsal istikrarı sağlayan bir sistem olarak işlemektedir. Krallık, Tanrı iradesinin yeryüzündeki temsilcisi, hukuk, tanrısal adaletin yazılı biçimi, ritüel ise bu düzenin sürekliliğini sağlayan uygulama alanıdır. Bu yapı, Eski Mezopotamya uygarlığının siyasal ve toplumsal örgütlenmesini şekillendiren en belirleyici unsur olmuştur. Söz konusu yapı, bu yönüyle yalnızca inanç alanına ait bir sistem değil, siyasal otoritenin meşrulaştırılması, ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi ve toplumsal düzenin inşasında işlev gören kurumsal bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, Eski Mezopotamya'da dinin devlet organizasyonunun kurucu ve devam ettirici unsuru olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Asad, Talal. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. London: Johns Hopkins University Press, 3.Edition., 1993.
- Bertman, Stephen. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts on File, 2003.
- Bonnefoy, Yves. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. çev. Levent Yılmaz. 2 Cilt. Dost Kitabevi, 2000.
- Bordreuil, Pierre. vd. *Tarihin Başlangıçları : Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*. ed. Berna Kılıçer. çev. Levent Başaran. İstanbul: Alfa Basım Yayın, Melisa Matbaacılık., 2015.
- Bottero, Jean. *Mezopotamya (Yazı, Akıl ve Tanrılar)*. Dost, 2.Baskı., 2012.
- Bottero, Jean - Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Brisch, Nicole. “Ancient Mesopotamian Religion”. *A Companion to the Ancient Near East*. 321-337. John Wiley & Sons, Inc., 2.Edition., 2020.
- Budge, E.A.Wallis. *Babil’in Tarihi ve Babil’de Yaşam*. çev. Faruk Gültekin. İstanbul: Onbir Yayınları, 2016.
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Diakov, Vladimir Nikolaevich - Kovalev, Sergei Ivanovich. *İlkçağ Tarihi (Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan)*. çev. Özdemir İnce. İstanbul: Yordam Kitap, 3.Baskı., 2014.
- Eco, Umberto (ed.). *Antik Yakın Doğu*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa, 2018.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına)*. çev. Ali Berktaş. 4 Cilt. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003.
- Gabbay, Uri. “Ancient Mesopotamian Gods: Mythology, Cult, and Scripture”. *Ancient West Asian Civilization*. ed. Akira Tsuneki vd. 165-176. Singapore: Springer Singapore, 2017.
https://doi.org/10.1007/978-981-10-0554-1_12
- Galanti, Avram. *Üç Sâmi Kanun Koyucu (Hammurabi, Musa, Muhammed) Tarihî, Hukukî ve İctimai İnceleme*. çev. Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Güler, Mehmet Emin. *Mezopotamya Dininde Rahiplik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Jursa, Michael. *Babil’liler Tarih, Toplum, Kültür*. çev. Firuzan Gürbüz Gerhold. Çağaloğlu-İstanbul: Alfa, 2017.
- Katz, Dina. *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources*. Cdl Press, 3.Edition., 2003.
- Kışıkaya, Sümeyye. *Eski Mezopotamya’da Tanrı Anlayışı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- King, Leonar William. *Babil Mitolojisi (Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları)*. çev. İnönü Korkmaz. İstanbul: Maya Kitap Yayınevi, 4.Baskı., 2023.
- Kozuh, Michael. “Temple, Economy, and Religion in First Millennium Babylonia”. *Religion Compass* 2/6 (2008), 929-948. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2008.00102.x>
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2002.
- Kuhrt, Amelie. *Eski Çağ’da Yakındoğu II M.Ö. 3000-330*. ed. Ali Berktaş. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6.Baskı., 2021.
- Kuhrt, Amelie. *Eskiçağ’da Yakındoğu I Yaklaşık M.Ö. 3000-330*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6.Baskı., 2021.

- Linssen, Marc J. H. *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts as Evidence for Hellenistic Cult Practice*. Leiden Boston: Brill, 2004. <https://doi.org/10.1163/9789047412335>
- Mackenzie, Donald A. *Babil ve Asur Mitleri*. İzmir: İlya Yayınevi, 2011.
- McCants, William F. *Kültür Mitleri "Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek"*. çev. Merve Tabur. İstanbul: İthaki Yayınları, 2.Baskı., 2018.
- McIntosh, Jane R. *The Ancient Mesopotamia New Perspectives*. Oxford, England, 2005.
- Mieroop, Van de. *Babil Kralı Hammurabi*. ed. Levent Cinemre. çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Baskı., 2014.
- Nemet-Nejat, Karen Rhea. "Religion of the Common People in Mesopotamia". *Religion Compass* 1/2 (2007), 245-259. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2007.00019.x>
- Oates, Joan. *Babil*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2.Baskı., 2015.
- Pekşen, Okay. "Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk". *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2017), 102-111.
- Potts, Daniel Thomas. *Mesopotamian Civilization : The Material Foundations*. London: Athlone Press, 1997.
- Snell, Daniel C. (ed.). *A Companion to the Ancient Near East*. USA: John Wiley & Sons, Inc., 2. Edition., 2020.
- Waerzeggers, Caroline. "The Babylonian Priesthood In The Long Sixth Century BC". *Bulletin of the Institute of Classical Studies, Oxford University Press* 54/2 (2011), 59-70.
- Zucconi, Laura Marie. *Can No Physician Be Found? The Influence of Religion on Medical Pluralism in Ancient Egypt, Mesopotamia and Israel*. Piscataway (N.J.): Gorgias press, 2nd edition., 2013.